

Вікторія Юрїївна Кришмарел,

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник лабораторії суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки НАПН України, м. Київ

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ СВОБОДИ СОВІСТІ ТА ВІРОСПОВІДАННЯ НА УРОКАХ З ПРЕДМЕТІВ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО СПРЯМУВАННЯ

Стаття присвячена аналізу аспектів чинного законодавства України, що забезпечують свободу совісті та віросповідання у державних загальноосвітніх закладах, а також рекомендованих Міністерством освіти та науки України програм з предметів морально-духовного спрямування на їх відповідність цим нормам.

***Ключові слова:** свобода совісті та віросповідання, релігія, школа, урок, предмети духовно-морального спрямування.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. Питання законодавчого врегулювання питань свободи совісті та віросповідання завжди залишаються актуальними. В Україні ситуація є дуже цікавою – кілька років міжнародні експерти визнавали регулювання цього питання в нашій державі одним із найбільш демократичних, потім раптом виявилось, що ситуація змінилася мало не діаметрально. З огляду на внесення змін до чинного законодавства, у тому числі і в Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації” [1], знову підвищену увагу привернула саме ця сфера.

Проте, на нашу думку, справжній вимір свободи виявляється не тільки і не стільки в діяльності релігійних організацій, скільки в суміжних сферах. Однією з найбільш вагомих як для кожної людини, так і для соціуму в цілому є сфера освіти, загальної середньої освіти зокрема (адже в Україні вона є обов’язковою та безоплатною у державних навчальних закладах (ч. 1 ст. 6 Закону України “Про загальну середню освіту” [2], ч. 1 ст. 3, ч. 2 ст. 35 Закону України “Про освіту” [3])). Тому забезпечення свободи совісті та віросповідання

у середніх загальноосвітніх навчальних закладах є дійсно показовим для аналізу наявної ситуації у цій сфері. Особливо це стосується предметів духовно-морального спрямування, співвідношення при їхньому вивченні декларованих принципів (на основі чинних відповідних нормативно-правових документів) та змістовної складової (на основі програм, рекомендованих Міністерством освіти та науки України) (далі – МОН України) [4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Звісно, з приводу особливостей забезпечення свободи совісті, релігійної та релігієзнавчої освіти, різних шляхів її реалізації є чимало досліджень як українських (М. Васіна, В. Жуковський, С. Здіорука, Ю. Решетніков, Л. Філіпович, Ю. Чорноморця та ін.), так і європейських (Ф. Козирєв, Д. Ланкшеар, Д. МакНейл, П. Шрейнер та ін.) науковців. Проте, ми зупинимося на співвіднесенні між положеннями чинного законодавства України та рекомендованих МОН України програм, що є актуальним з огляду на сучасні зміни як в освітній, так і в законодавчій сфері.

Метою статті є аналіз рекомендованих МОН України та діючих програм з предметів духовно-морального спрямування з точки зору втілення принципів свободи совісті та віросповідання, а також відображення цих принципів у документах, що стосуються цієї теми.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Зазвичай найбільшу увагу приділяють ст. 6 Закону України “Про освіту”: “незалежність освіти від політичних партій, громадських і релігійних організацій”. Але в цій же статті серед принципів є й такі: “гуманізм, демократизм, *пріоритетність загальнолюдських духовних цінностей*; органічний зв’язок із *світовою* та національною історією, культурою, традиціями”, “*науковий, світський характер освіти*” (тут і далі виділення автора). Отже, стверджується рівність у ставленні держави до різних світоглядних систем з пріоритетом національних інтересів та цінностей.

Звісно, цілком логічно, що на рівні законів стверджуються загальні принципи. Тому для аналізу необхідно звернутися до відповідних нормативно-

правових документів, які уточнюють, поглиблюють або пояснюють їх. У цьому випадку це Концептуальні засади вивчення предметів духовно-морального спрямування в загальноосвітніх навчальних закладах (курси “Етика”, “Основи християнської етики”, “Основи релігійної етики”), Додаток № 1 до листа МОНмолодьспорту України від 01.06.2012 р. № 1/9-426, програми, методичні рекомендації (наприклад, [5]) тощо.

Концептуальні засади... передбачають “формування шанобливого ставлення до носіїв відмінних від власної культур і традицій, вміння жити і творити в сучасному полікультурному та поліконфесійному глобалізованому світі, готовності поважати право кожного на свободу совісті”, що є прямим ствердженням державної політики у цій сфері. Саме тому у середніх загальноосвітніх закладах має бути забезпечено право вибору між різними предметами духовно-морального спрямування, особливо якщо це стосується вивчення регіональних особливостей. На практиці це переважно стосується прав нацменшин.

Якщо ж йдеться про забезпечення свободи світоглядного вибору, то Концептуальні засади... мають такі положення: “особливістю програми курсу “Етика” є вивчення на науково-філософських засадах загальнолюдських цінностей, духовних, моральних і культурних надбань українського народу та світової цивілізації *без конкретного акцентування на жодній із релігій*”.

Особливістю програми курсу “Основи християнської етики” є акцентування у вивченні предмета на традиційних для України християнських духовних, моральних і культурних цінностях, поглиблене вивчення Біблії як однієї з фундаментальних основ християнського світогляду. Разом із тим, *повинно бути передбачено інформування учнів про основи духовності, моралі та культури інших світових релігій*.

Особливістю програми курсу “Основи релігійної етики” є акцентування у вивченні предмета на визначених (християнських, мусульманських, іудейських тощо) духовних моральних і культурних цінностях, поглиблене вивчення

першоджерел відповідних релігій. Разом із тим, *повинно бути передбачено інформування учнів про християнські духовні, моральні і культурні цінності.*

Зміст занять наповнюється матеріалом країнознавчого, загальнонаціонального, регіонального та місцевого рівнів, а також широко використовується індивідуальний досвід учня, залучаються та використовуються матеріали з життя”.

Наступним необхідним етапом упровадження подібних предметів є виконання таких умов (відповідно до вищезазначеного Додатку № 1...): “викладання предметів духовно-морального спрямування в загальноосвітніх навчальних закладах можливе лише за умови письмової згоди батьків та за наявності підготовленого вчителя. При цьому слід інформувати батьківську громадськість про особливості вивчення цих предметів, надавати їм можливість відвідувати уроки й позакласні заходи”. Відповідно до чинного законодавства, щоб почати навчання за обраним предметом, необхідно, щоб було не менше 8 (4 – для сільської місцевості) учнів у класі. Проте, вищезазначена “батьківська громадськість” зазвичай не знає особливостей вивчення предметів духовно-морального спрямування, зокрема того, що ці предмети є дисциплінами “насамперед, світоглядного, культурного та освітньо-виховного спрямування, які вибудовуються як фундамент буттєвих цінностей сучасної людини. Вони не є вченням віри, не передбачають вивчення релігійних обрядів, і не повинні ставити за мету залучення до певної конфесії”. Звісно, це стосується лише державних закладів. Катехізація прийнятна лише у релігійних навчальних закладах (приватних, право на створення та навчання у яких забезпечується відповідними статтями законів України “Про освіту” та “Про загальну середню освіту”). Здебільшого ж громадськість покладає на предмети духовно-морального спрямування саме виховну функцію, а подекуди навіть віроповчальну.

Курси духовно-морального спрямування можуть викладатися в 1–11 класах за рахунок варіативної частини; як курс за вибором; на факультативних заняттях; в 5–6 класах ще і як предмет за рахунок годин,

передбачених для вивчення предмета “Етика”. Щодо останнього, то на сьогодні це практично втратило свою актуальність. Це пов’язано з тим, що починаючи з 2013/2014 навчального року предмет “Етика” вилучено з інваріативної частини програми, а на сьогодні його викладання у 6 класі відбувається лише тому, що програма розрахована на два роки. Тому з наступного навчального року предмета “Етики” в 6 класі не буде (адже зараз в 5 класі це вже предмет за вибором). У будь-якому випадку, оцінювання цих предметів має відбуватися або не відбуватися на розсуд педагога (якщо це не години інваріативного навчання).

На сьогодні існує досить велика кількість розроблених програм, підручників, методичних матеріалів, проте рекомендованими МОН України є лише деякі з них (відповідно, лише вони можуть без обмежень використовуватися у навчальному процесі) [6]. У 2012/2013 навчальному році триватиме вивчення курсів духовно-морального спрямування за програмами, рекомендованими міністерством: “Християнська етика в українській культурі” (1–4 класи) (Ігумен Лонгин (Чернуха), Е. Белкіна), “Біблійна історія та християнська етика” (1–11 класи) (архієпископ Филип, М. Євнух, І. Ковровський та ін.), “Основи християнської етики” (5–8 класи) (В. Жуковський та ін.), “Етика: духовні засади” (для учнів 5–11 класів) (авторський колектив учителів Українського коледжу ім. В. О. Сухомлинського під керівництвом В. Хайруліної).

Для прикладу ми проаналізуємо дві програми, які, як видається, є найбільш показовими. Свідомо ми не будемо зупинятися на програмах предметів на зразок “Розмаїття релігій і культур світу” (1–11 класи) та “Етикет та етика” (10–11 класи), оскільки вони не базуються на теологічному підході (принаймні, виходячи з пояснювальної записки до них), на відміну від наведених нижче.

Найцікавішою з точки зору досліджуваної проблематики виявився аналіз програми “Основи християнської етики” (1–11 класи). Виходячи з тексту затвердженої програми, перша згадка про нехристиянський тип світогляду

з'являється в 10 класі (при вивченні предмета з 1 класу), при вивченні теми 30 “Сім'я у релігійних традиціях народів світу” (на неї відведено 1 годину). Зміст теми передбачає вивчення таких аспектів: “традиції полігамії та моногамії; інститут сім'ї у східних релігіях (даосизм, конфуціанство, індуїзм, буддизм); сімейні традиції в іудаїзмі та ісламі”. Уже таке формулювання викликає питання, проте ще більш неоднозначним виглядає результат вивчення цієї теми: “Учень/учениця знає поняття “полігамія”, “моногамія”; називає види сім'ї та пояснює їх суть; розповідає про сімейні традиції у релігіях народів світу”. Виникає питання – чому саме ця тема стає першою у курсі християнської етики, де учні знайомляться з іншими морально-етичними системами. При цьому яскраво простежується тенденція до ствердження моногамії лише в християнстві, на основі чого має бути сформовано оціночне судження не стільки про етичні норми сімейних традицій, скільки про аксіологічну складову саме християнської сім'ї. Продовження ознайомлення з іншими традиціями та світоглядами відбувається вже у 11 класі (Розділ 4 “Християнство у релігійному просторі світу”, теми 28–29, 32–34). Зупинимося на цьому більш детально.

Зміст теми 28–29 “Моральні основи монотеїстичних релігій світу (2 год.)” відповідає таким пунктам: “моральні доктрини іудаїзму, ісламу та буддизму; основні категорії християнської етики в контексті етичних понять монотеїстичних релігій”. Після вивчення цієї теми учень/учениця: “знає моральні доктрини монотеїстичних релігій (іудаїзму, ісламу та буддизму) та пояснює їх суть; розуміє й обґрунтовує основні категорії християнської етики в контексті етичних понять монотеїстичних релігій”. Знову ж, є кілька суттєвих питань щодо введення цієї теми саме в такому викладі. Чому буддизм – монотеїзм? Як етичні поняття однієї релігії можна обґрунтувати в контексті іншої релігії? Як бачимо, ці зауваження стосуються не безпосередньо морально-виховної складової цього курсу, а освітньої та методичної основи викладу.

Тема 32 “Моральні традиції політеїстичних релігій” (у програмі запропоновано на вивчення 1 (!) годину) є не менш цікавою. Її зміст: “моральні основи релігій Індії (джайнізм, індуїзм, сикхізм), Китаю (даосизм, конфуціанство), Ірану (зороастризм) та Японії (синтоїзм)”. Відповідно, учень/учениця після вивчення цієї теми мають їх знати. Обрання саме цих релігійних традицій у контексті курсу, та й міжпредметних зв’язків та сучасної ситуації, є не обґрунтованим. Питання про те, яким чином один урок має вмістити адекватний виклад моральних норм 7 (!) різних релігійних традицій, особливо враховуючи те, що методичного забезпечення немає, залишається відкритим і на практиці має вирішуватися кожним вчителем, виходячи з власного розуміння (рівень кваліфікації при цьому залишається також питанням відкритим).

Завершують блок тем, які потенційно мають забезпечити широту світогляду та свободу вибору, теми 33–34 “Неорелігії та атеїзм” (2 години на вивчення). Зміст цих тем має не менший обсяг, зокрема, передбачається вивчення таких пунктів: “причини появи неорелігій; класифікація нерелігійних систем: неохристиянські релігії (Мормони, Свідки Єгови, церква Повного Євангелія), східні неорелігії (кришнаїти, трансцендентальна медитація, сахаджа-йога), синкретичні неорелігії (церква уніфікації, бахаїзм, масонство), неоязичництво (РУНвіра), сатанізм (теорія Кроулі та Ла Вея); атеїзм як заперечення існування Бога; світоглядно-філософські основи атеїзму; вплив неорелігій на світогляд молоді”. Відповідно, учень/учениця має пояснити причини появи неорелігій, знає їх класифікацію, розуміти та пояснювати сутність атеїзму. Найцікавішим є те, що після вивчення цих тем учень/учениця “усвідомлює шкідливий вплив нерелігійних утворень на світогляд молоді”. Тобто, у програмі закладено, що неорелігії є шкідливими для молоді. Враховуючи відсутність відповідних підручників, учні мають прийти до цього висновку на основі самостійного дослідження. Тобто, має бути дослідницький проект, фактично – на основі даних мережі Інтернет та власного досвіду учнів. Освітницько-виховний потенціал такого вивчення є сумнівним. Оцінювати

шкідливість світогляду, виходячи з терміну його існування, небезпечно (за такою логікою на уроках з основ християнської етики учні мають дійти до висновку, що найменш шкідливою релігією є індуїзм).

У цілому в цьому курсі інших тем, присвячених цінності іншого (нехристиянського) світогляду, у програмі не передбачено. Звісно, потенційно і ці теми можна наповнити відповідно до культурологічного або цивілізаційного підходу, забезпечити їх толерантне висвітлення. Проте, питання про втілення цього на практиці залишається відкритим.

Суттєво більш виваженою виглядає програма курсу “Основи християнської етики” (7–11 класи). Зокрема, у 7 класі є тема “Релігії світу” (4 год.): “Буддизм. Історія виникнення. Іслам. Історія виникнення. Юдаїзм – відносини завіту. Десять заповідей. Виникнення християнства. Християнство в сучасному світі”. Зрозуміло, що в контексті етики така увага до історії виглядає не зовсім зрозуміло, особливо при порушенні хронології (як іслам виявився в історичному ракурсі між буддизмом та юдаїзмом в аспекті вивчення передісторії християнства – не зрозуміло). Незважаючи на це суттєве зауваження, варто відзначити суттєвий потенціал передбачуваних умінь та навичок: “Учень/учениця має загальне поняття про суть та історію виникнення основних релігій світу; уміє пояснити передісторію виникнення християнства”. Тобто, формується аналітичний підхід, закладаються основи дослідницьких умінь. Оскільки цей курс побудовано за циклічним принципом, то у 8 класі маємо таку ж ситуацію: “Релігії світу” (4 год.). Єдина відмінність – додавання пункту “На порозі Нового Завіту: перехідний період”, але при цьому відсутній пункт “Християнство в сучасному світі”. У подальшому вивченні увагу розмаїттю світоглядів тематично приділено вже у 11 класі в двох послідовних темах – “Культури народів світу: зв’язок з віруваннями цих народів” (2 год.) та “Моральні засади основних релігій світу в контексті християнської доктрини (порівняльний аспект)” (7 год.). Підбір змістовного наповнення є цікавим та потенційно багатим. У результаті учень/учениця має усвідомити зв’язок між віруваннями народів та їх культурами. Таке формулювання виглядає більш

відповідним до Концептуальних засад... “культуровідповідності та полікультурності, що передбачає знання особливостей духовної, моральної і культурної традиції українського народу, шанобливе ставлення до духовних і культурних цінностей та традицій, відмінних від власної нації, релігії, культури”. На нашу думку, надзвичайно важливо, що в програмі прописано, що учень/учениця після вивчення цих тем “орієнтується в доктринальних відмінностях основних релігій світу; знає основи вірувань в юдаїзмі, ісламі та буддизмі”. Нехтуючи зауваженням щодо хронологічної невідповідності, звернемо увагу на *доктринальні* відмінності, а не морально-етичні чи ціннісні, що було підкреслено у попередній з аналізованих програм.

Проте, найбільш цікавою та показовою в аспекті досліджуваної проблематики є тема “Християнство в світі” (9 год.). Це чи не єдиний приклад серед рекомендованих програм, де при вивченні християнства приділено увагу його неоднорідності та рівноцінності конфесій, а звернення до християнських неотечій у попередній програмі не змінює ситуації. Важливо, що учень/учениця ознайомлюється з конфесійними різновидами християнства та географією їх розповсюдження в світі; усвідомлює вплив християнства на всі галузі культури та науки; розуміє поняття “єкуменізм”. Таким чином забезпечується виконання ч. 1 ст. 35 Закону України “Про освіту”.

Також цікавою з огляду на тему статті є програма “Основи християнської етики” (1–4 класи), яка, виходячи з тем програми, є практично лише наполовину християноцентричною. Проте, читаючи зміст тем про цінність батька або матері, хліба або вибору між добром і злом, не виникає жодних сумнівів, що вони базуються саме на християнському віровченні. У цілому, виходячи з назви курсу, це є цілком логічним та обґрунтованим. Ураховуючи психологічні особливості учнів молодших класів, а також довжину уроків (35 хв. – 1 клас, 40 хв. – 2–4 класи відповідно до ч. 5 ст. 16 Закону України “Про загальну середню освіту”), таке обмеження є виправданим, але лише за умови продовження вивчення цього курсу в подальшому. Інакше формування

толерантного та світоглядно-адекватного громадянина поліконфесійного суспільства сучасної України дуже ускладнюється.

Висновки. Роблячи висновок, можемо стверджувати що на рівні чинного законодавства свобода совісті та віросповідання у державних середніх загальноосвітніх навчальних закладах забезпечені. Також у різних документах стверджується право на навчання релігійному віровченню, але поза державними навчальними закладами (ст. 6, 23 Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації”, ст. 9, ч. 3 ст. 35 Закону України “Про освіту” та ін.). Проте, на практиці їх втілення у шкільні реалії відповідно до деяких з рекомендованих МОН України програм предметів духовно-морального спрямування виглядає дуже ускладненим, особливо з огляду на відсутність методичного забезпечення.

Отже, проблеми у справжньому забезпеченні свободи совісті на практичному рівні можуть бути в наявності. На нашу думку, найбільш продуктивним шляхом їх подолання має бути активізація освітньої діяльності релігійних організацій поза державними навчальними закладами на основі останнього абзацу ст. 6 Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації”: “викладачі релігійних віровчень і релігійні проповідники зобов’язані виховувати своїх слухачів у дусі терпимості і поваги до громадян, які не сповідують релігії, та до віруючих інших віросповідань”. Саме тоді ми отримуємо світський (але не антирелігійний!) характер державної освіти та забезпечення свободи совісті та віросповідання.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Ураховуючи сучасну ситуацію, зокрема внесення змін до чинного законодавства, необхідно обов’язково відстежити можливі наслідки. Насамперед, це важливо з огляду на варіативність предметів духовно-морального спрямування. Саме тому в подальших дослідженнях, на нашу думку, основну увагу слід приділити наслідкам введення таких курсів, а також міждисциплінарним зв’язкам. Перспективною сферою досліджень у зазначеній тематиці є аналіз позаурочної діяльності, адже саме вона надає вчителю можливість більш гнучко реагувати

на потреби саме його класу. Отже, подана стаття є вихідною з точки зору методологічних зауважень, а подальші дослідження зможуть не лише поглиблювати аспекти, але й корегувати прогнозовані тенденції та уточнювати наявні програми і методичні матеріали для досягнення запланованих перспективних результатів.

Список використаної літератури

1. Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації”. Редакція від 03.02.2009 р. (чинна) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/987-12>.

2. Закон України “Про загальну середню освіту”. Редакція від 10.08.2012 р. (чинна) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/651-14>.

3. Закон України “Про освіту”. Редакція від 18.10.2012 р. (чинна) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1060-12>.

4. Збірник навчальних програм курсів за вибором для суспільно-гуманітарного напрямку допрофільної підготовки та профільного навчання (історія, право, філософія, етика) : у 3 частинах. – К. : Поліграфкнига, 2010. – (Лист МОН від 12.06.2008 р. № 1\11-2518).

5. Концептуальні засади вивчення предметів духовно-морального спрямування в загальноосвітніх навчальних закладах (курси “Етика”, “Основи християнської етики”, “Основи релігійної етики”) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uazakon.com/document/fpart16/idx16792.htm>.

6. Перелік навчальних програм, підручників та навчально-методичних посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України для використання в основній і старшій школі у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням українською мовою у 2012/13 навчальному році [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://osvita.ua/school/news/30819/>.

Рецензент: доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України Пометун О. І.

Стаття надійшла до редакції 21.11.2013.

Кришмарел В. Ю. Обеспечение в Украине свободы совести и вероисповедания на уроках по предметам духовно-моральной направленности

Статья посвящена анализу аспектов действующего законодательства Украины, которые обеспечивают свободу совести и вероисповедания в государственных общеобразовательных заведениях, а также рекомендованных Министерством образования и науки Украины программ по предметам морально-духовной направленности на их соответствие этим нормам.

Ключевые слова: *свобода совести и вероисповедания, религия, школа, урок, предметы духовно-моральной направленности.*

Kryshmarel V. Yu. The freedom of conscience and religion in Ukraine on the lessons on religion education

This article is about the aspects of the current legislation of Ukraine in the sphere of the freedom of conscience and religion in the secondary educational establishments, and programs of religion education recommended by the Ministry of education and science of Ukraine and their correspondence with these standards.

Key words: *freedom of conscience and religion, religion, school, lesson, religion education.*